

İbn Haldun'un Dönemler Kuramının İnsan Doğası Üzerinden Değerlendirilmesi

Serhat DÜVENCİ

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi,
SBE, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi A.B.D.,
serhatduvenci@outlook.com.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4450-2574>

Makale Başvuru Tarihi : 11.11.2024
Makale Kabul Tarihi : 24.12.2024
Makale Yayın Tarihi : 31.12.2024
Makale Türü : Araştırma Makalesi
DOI: 10.5281/zenodo.14571174

Özet

Anahtar Kelimeler:

İbn Haldun,
Dönemler Kuramı,
İnsan Doğası,
Devletin Kökeni

İnsan doğası kavramı yüzyıllar boyunca farklı düşünürler tarafından ele alınıp incelenmiş bir konudur. İbn Haldun da insan doğası ile ilgili görüş belirtmiş düşünürlerden bir tanesidir. Kavram, ana hatlarıyla insanlardaki zorunlu ve değişmez nitelikteki karakteri ifade etmek için kullanılmaktadır. İbn Haldun Mukaddime isimli ünlü eserinde üç tip insan doğası olduğuna dair görüş bildirmektedir. Düşünürün gerek toplumsal kuramı gerekse devlet kuramı onun insan doğası fikri ile ilgili ve ilişkilidir. Düşünür toplumsal gelişmeyi kaçınılmaz bir durum olarak görmektedir. Ayrıca düşünürün fikirlerinde insan doğası fikri ve toplumsal gelişme arasında yakın bir ilişki olduğu da görülmektedir. Devletlerin kuruluşundan yıkılışına kadar olan aşamalarını açıklamaya çalışan düşünürde, dönemler kuramı olarak isimlendirilen bu süreç de insan doğası fikri ile ilgili ve ilişkilidir. Düşünür, devletin kuruluşunu saldırgan insan doğası ile ilişkilendirirken bir yandan da düşünürde devletin yıkılışına kadar giden süreçte insan doğası fikrinin bu süreçte sürecin açıklanması açısından önemli olduğu görülmektedir. Düşünür toplumsal gelişme ile birlikte insan doğasının hayvani bir şekil aldığını düşünmekte ve buna ek olarak insan doğasının tahrir olduğunu ileri sürmektedir. İşte bu durum devletin kuruluşundan yıkılışına kadar giden süreçte süreci açıklama noktasında oldukça merkezi bir konumda bulunmaktadır.

The Evaluation of Ibn Khaldun's Periods Theory on Human Nature

Abstract

Keywords:

Ibn Khaldun, Theory of Periods, Human Nature, Origin of the State

The concept of human nature is a subject that has been discussed and analysed by different thinkers for centuries. Ibn Khaldun is also one of the thinkers who expressed an opinion on human nature. The concept is mainly used to express the necessary and unchangeable character in humans. In his famous work Muqaddime, Ibn Khaldun states that there are three types of human nature. Both the thinker's social theory and state theory are related and related to his idea of human nature. The thinker sees social development as an inevitable situation. In addition, there is a close relationship between the idea of human nature and social development in the ideas of the thinker. In the thinker who tries to explain the stages of states from their foundation to their collapse, this process, which is called the theory of periods, is also related and related to the idea of human nature. While the thinker associates the foundation of the state with the aggressive human nature, on the other hand, it is seen that the idea of human nature is important in terms of explaining the process in the process leading to the collapse of the state. The thinker thinks that human nature has taken an animalistic form with social development and in addition to this, he argues that human nature has been destroyed. This situation is in a very central position in terms of explaining the process from the establishment of the state to its collapse.

1. GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca çok sayıda düşünür insan doğası hakkında birbirinden oldukça farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. İbn Haldun da ünlü eseri Mukaddime’de insan doğası ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir. İbn Haldun’da insan doğası ile ilgili üç tür insan doğası türü olduğu görülmektedir. Düşünürü göre fitratdan kaynaklı insan doğası, dualistik insan doğası, saldırgan insan doğası olmak üzere üç tür insan doğası bulunmaktadır. İbn Haldun ayrıca Mukaddime isimli ünlü eserinde insan doğasının geçirdiği dönüşümü tarihsel değişim süreci içerisinde ele alarak incelemektedir (Kılınç, 2018: 63). İbn Haldun’un ortaya koymaya çalıştığı toplumsal kuram ve devlet kuramı insan doğası fikri ile ilişkilidir. İbn Haldun’un toplumsal kuramı ve devlet kuramı insan doğası fikri üzerinden incelendiğinde hem toplumsal süreçler hem de devletin aşamaları ile ilgili süreçler daha iyi anlaşılabilir hale gelmektedir. Bu noktada insan doğasının farklı türleri ve toplumun ve devletin gelişmesi ile ilgili süreçler birbirleriyle ilgili ve ilişkili bir durumdadır. İnsan doğası fikri bu sürecin işleminin açıklanmasında ve anlaşılmasında önemli ve merkezi bir konumda durmaktadır.

İbn Haldun toplumsal hayatın zorunlu olduğunu ve bu zorunluluk sebebiyle de bir siyasal iktidara ihtiyaç duyulduğunu düşünmektedir. Toplumlar arasında bedevi toplum ve hadari umran şeklinde ikili bir ayırım yapan düşünür, insan doğası ile ilgili fikirlerini toplumlar üzerinden açıklamaktadır. Düşünür ayrıca toplumsal gelişme ile insan doğası arasındaki ilişkiye dair de fikir belirtmektedir. Düşünürü göre toplumsal değişim ile birlikte insan doğasındaki değişim birbiriyle ilişkili olmakla birlikte birbirine etki eder niteliktedir.

İbn Haldun’un devletin, kuruluşundan yıkılışına kadar beş farklı aşamayı yaşadığına dair teorisi dönemler kuramı ya da tavırlar kuramı ismiyle ifade edilmektedir. Kuram bu beş farklı aşamanın yaşanarak bittiğini ve bu bitişle birlikte yeni bir devletin kurulduğunu ve onun da aynı süreçlerden geçtiğini ileri sürmektedir. Bu döngüsellik sürekli devam etmektedir.

İbn Haldun devletin geçirdiği aşamaları beşe ayırmaktadır. Söz konusu beş aşamanın ilk aşaması devletin kuruluş aşaması olmakla birlikte İbn Haldun devletin kuruluşunu, insanın saldırgan doğası ile ilişkilendirmektedir. Devletin sonraki aşamaları ise yine insan doğasıyla ilişkilidir. Düşünürün bedevi toplum ve hadari umran ile ilgili düşüncelerinde insan doğası ile ilgili görüşleri önemli bir noktada durmaktadır. Düşünürü göre bedevi toplumdaki hadari umrana geçiş ile birlikte insan doğasındaki bozulma ve insan doğasının hayvani bir nitelik haline alması durumu yaşanmaktadır. Dolayısıyla düşünürün insan doğası ile ilgili fikirleri bedevi toplum ve hadari umrandaki farklılık göstermektedir. İnsan doğasını tahrip eden etkenler bedevi toplumda yer almazken hadari umrandaki ise yer almaktadır. Söz konusu bu tahrip edici etkenlerin bedevi toplumda yer almıyor ancak hadari umrandaki yer alıyor olması doğrudan doğruya bu iki farkı toplum biçiminin karakteristik özellikleri ile ilgilidir. İbn Haldun’un Mukaddime adlı eserinde ortaya koyduğu insan doğası ile ilgili görüşler onun yine aynı eserinde ortaya koyarak bir süreç şeklinde açıklamaya çalıştığı toplum ve devlet kuramının geçirdiği aşamaları doğrudan etkilemektedir.

2. İNSAN DOĞASI VE İBN HALDUN’DA İNSAN DOĞASI

2.1. İnsan Doğası

Bütün insanlardaki zorunlu ve değişmez karakterleri nitelemek amacıyla kullanılan kavrama, insan doğası denilmektedir. İnsan doğası kavramı, insanların eğitim gibi sosyal tecrübeler gibi durumlardan kazandıklarını göz ardı ederek insanlarla ilgili doğuştan geleni ve insanlarda doğal olarak bulunanı niteler. Ancak bu durum, insan davranışlarının değişmez olduğu veya insanın doğuştan gelen karakteristik özellikleri tarafından değil de toplum tarafından biçimlendirildiğini düşünen insanların, insan doğası fikrini reddettikleri gibi bir sonuç çıkartmaz. Bu tarz bir görüşü savunanlar açısından insanın doğuştan gelen insani nitelikleri ile ilgili daha açık varsayımlarda bulunurlar. İnsan doğası kavramsallaştırması, hiçbir zaman insanın yaşamını tek bir boyuta indirgemez. Zaten düşünürlerin birçoğu da insanın karmaşık bir yapıda olduğunu, çok boyutlu yanlarının olduğunu, gerek biyolojik, gerek fiziksel, gerek psikolojik, gerekse sosyal unsurların bir arada insanı şekillendirdiğini düşünmektedir. *“İnsan doğası kavramı, belli özellikleri doğal ya da ‘zorunlu’ olarak tasarlayarak bunun üzerine bir düzen dayatma çabası içinde bu karmaşıklığı gizlemeyi veya görmezden gelmez. Bu insani ‘öz’ün insan davranışlarında dışa vurulması mutlaka öyle olduğu anlamına gelmez”* (Heywood, 2015: 47).

Bir genelleme yapılarak ve bu genelleme sonucunda basitleştirerek insan doğası kavramı, kısaca *“insanlar gerçekte işte böyledir”* demek için kullanılan bir kavram olarak görülebilir. Bir yerde insan doğası kavramından bahsediliyorsa gerek insanlar gerekse o insanların içinde yaşadığı toplum hakkında bazı varsayımlar ileriye sürülüyor demektir. İnsan doğası hakkında birbirinden farklı görüşler dile getiriliyor olsa da kavramın bizzat

kendisi açık ve tutarlı bir anlama sahiptir. Kavram, insanların asli ve değişmez özelliklerini ifade etmek gibi bir işleve sahiptir (Heywood, 2018: 20).

İnsan doğası kavramı, yüzyıllar boyunca incelenmiş bir kavramdır. Kavramın kullanımı, kavrama anlam açısından çeşitli farklılıklar kazandırmıştır. Kavramla ilgili farklı kullanımların ele alınması kavramın temel anlamının ortaya çıkması açısından önemlidir. Kavrama dair görüşler, birbirinden farklı imalarda bulunsalarda son durumda davranışın karakteristik özelliklerine odaklanma eğilimi içermektedir. Ağırlıklı olarak yaygın kullanımda kavramın kullanımı insan doğasına olumsuz bir mana yüklemektedir. Kavram genellikle insan davranışının olumsuz olana-hoş olmayana eğilimli olduğunu ima etmektedir. Hatta *“doğal insanda iyilik görenler bile onun doğuştan gelen hata yapma eğilimini kabul eder.”* Kavramla ilgili bazı düşünceler ise insanın içinde hem güzel hem de kötü bir şey olduğuna dairdir. Kavrama yüklenen olumsuz anlamla birlikte insan mantıklı olandan ziyade aptalca olana yönelme eğilimi olan olarak düşünülmektedir. Bazı görüşlere göre insan doğasının aşılabilir nitelikteki sınırları vardır. İnsan doğası bireylerin isteklerinden ve toplumsal düzenden farklı bir şekilde hafife alınmaması gereken bir yönü nitelikleme üzere kullanılmaktadır. İnsan doğasından anlaşılması gereken şey ise insani nitelikteki duygular ve dürtülerdir. *“İnsan doğası, ayrı olarak bireylerde var olan bir şey değil; toplumun grup doğası veya birincil evresi, sosyal zihnin görece basit ve genel bir koşuludur. Bir yandan-her ne kadar ona sonradan dahil olsa da-bizimle doğan salt içgüdüden daha fazladır. Öte yandan kurumları meydana getiren fikirlerin ve hislerin detaylı gelişiminden de fazla bir şeydir”* (Park, 2018: 8-11).

2.2. İbn Haldun’da İnsan Doğası

İbn Haldun Mukaddime isimli eserinde doğrudan bir bölüm açarak insan doğası konusunu incelememiş olsa da eserin bir çok yerinde İbn Haldun’un insan doğası fikrine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca İbn Haldun insan doğasının geçirdiği dönüşümü tarihsel değişim süreci içerisinde ele almaktadır. İbn Haldun ortaya koymaya çalıştığı teoriyi bir insan doğası fikri üzerinden inşa etmeye çalışmıştır. İbn Haldun’da fıtrat, dualistik ve saldırgan insan doğası olmak üzere üç tür insan doğası fikri vardır. Fıtrat olarak insan doğası *“insanın yaratılıştaki kendisine verilen saf ve orijinal insan doğasıdır. Fıtrat, ilk halinde kötü niteliklere sahip olmayan ve iyi olan anlamına gelir.”* Kur’an ve hadisten yola çıkılarak belirlenmiş olan ikinci tür insan doğası dualistik insan doğasıdır. Dualistik insan doğası ise *“bireyin hem iyiye hem de kötüye kapasitesinin olması demektir. Hangi yöne gideceğini yaşadığı ortam belirler.”* Dolayısıyla buradan hareketle İbn Haldun’da insan doğasının değişken olduğu görülmektedir. Saldırgan insan doğası ise *“olumsuz dış şartların getirdiği hayvani niteliklerin baskın olduğu”* bir durumu ifade etmektedir (Kılınç, 2018: 63).

Güncel Türkçe Sözlükte fıtrat kavramı *“yaratılış”* şeklinde tanımlanmaktadır (“Güncel Türkçe Sözlük”, 2024). Fıtrat kavramı, *“Yaratılıştaki insana verilen yaratılışını tanıma ve ona boyun eğme, iyi veya kötüyü yapabilme, iyi özelliklerini koruduğu ve devam ettiği sürece iyiye; kötü davranışlara devam ettiği sürece de kötülüğe yakın olabilme kabiliyeti.”* şeklinde tanımlanabilir (Kurt, 2005: 79-80). İslam düşüncesi açısından fıtrat, insanın doğumunda kötü özelliklerinden arınmış halini ifade etmek için kullanılmaktadır. Kavram burada insan doğasını erdemlere yatkın kılar bir hale getirmektedir. Kavram burada ilahi bir düzenin yasaları çerçevesinde hayatını devam ettiren dengeli bir nitelikteki insan eğilimini de ifade etmektedir. Ayrıca kavram sadece bireylerin ya da insan topluluklarının uyumunu ifade etmek için değil, tüm ilahi sistemin uyumunu da ifade etmek için kullanılmaktadır. İbn Haldun’a göre ikinci tür insan doğası insan doğasının çelişkili bir yanını ortaya koymaktadır. Bu durum insan doğasının kendisini oluşturan düalist bileşenlerle ilişkili bir durumdur. Düşünür ikinci tip insan doğası fikrinde de Kur’an-ı Kerim’den esinlenmiştir. Ona göre Allah iyi olanı da kötü olanı da insan doğasına koymuştur. Dolayısıyla insan doğası iyilik ve kötülük açısından doğuştan gelen eşit eğilimlere sahiptir. Buradan hareketle insan doğası diyalektik bir özelliğe sahiptir. Ve insan dinamik bir yaratıktır. Düşünere göre insanın ilk yani iyi olan doğasından uzaklaşabilme ihtimali vardır. Bu durumda kişi ya kendi iyi eğilimlerini geliştirmeye çalışır ve davranış olarak da dini referanslara uygun bir şekilde hareket ederek bu eğilimden kaçınabilir ya da tam tersini yapar. Düşünür bu noktada dini referansları gerek bireyin gerekse toplumun evrimi açısından insan doğasının ilk ve iyi halini muhafaza edebilmeye yarayan bir sistem olarak görmektedir. Düşünür dinin insan doğası üzerinde olumlu anlamda etkili olduğuna yönelik kararlı bir inanç taşımaktadır. Ancak bu durum düşünürü insan doğasının ikili yönünü geçersiz kılmaya yönelik bir eğilime sevk etmez. Düşünür doğuştan gelen insani iyiliğin çoğunu koruma kabiliyetini Bedeviler’de görmektedir. Düşünür üçüncü tip insan doğası ile ilgili insanın saldırgan yönünü ve adaletsiz tarafını yani insan doğasının hayvani tarafında bulunan özelliklerin olduğunu açıkça belirtmektedir. Düşünür saldırganlığın altyapısını tüm canlılar da doğuştan gelen bir özellik olarak görmektedir. Dolayısıyla saldırganlık canlıların doğasında bulunmaktadır.

Ancak düşünür gözlemlerinden ve deneyimlerinden hareketle saldırganlığı yalnızca hayatta kalmak için agresif tipik bir saldırganlık şeklinde görmez. Düşünür insan saldırganlığının ortaya çıkabileceği karmaşık biçimleri keşfetmeye yönelir. İnsanlar arasındaki adaletsizlik üzerinden yola çıkan düşünür, bunu fiziksel olarak hayatta kalmalarının tehlike altında olduğu için yapmadıklarını başkalarına adaletsizlik yapmanın insani bir hazırlığın sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Buradan hareket edildiğinde insan doğası ile ilgili hayvani bileşenler insanların uyumuna ve işbirliğine hatta sosyal dayanışmasına yönelik olmaktan uzaklaşmaktadır. Hatta ona göre bu durum yıkıcı olmakla birlikte gerek bireysel gerekse kolektif açıdan ilerlemeye de engeldir (Dhaouadi, 2008: 574-578).

İbn Haldun'a göre her şeyden evvel insan toplumsal bir varlıktır. İnsanın toplumsal bir varlık olması insanın hayatını devam ettirmesi için gerekli olan bir zorunluluk durumundan kaynaklanmaktadır. İnsan sıradan bir eylemi dahi yaparken bu toplumsallığa mecburdur. İnsanların hayatlarını devam ettirebilmesi için karşılıklı bir bağımlılık durumu zorunlu olarak gereklidir ve bu gereklilik doğrultusunda insanlar hayatlarını devam ettirebilmek için toplumsal ilişkiler ağına sahip olmaktadır. Ayrıca düşünüre göre insanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için toplumsal olarak bir arada bulunmaları gerekmektedir ve bu da bir düzenin mutlaka gerekli olduğunu göstermektedir. Bu düzenin devam edebilmesi için bu düzenin varlığını koruyacak bir yöneticiye veya hükümdara ihtiyaç vardır. Düşüne göre insanlar düşünerek bir toplumsallık oluşturmakta ve düşünür toplumsal olarak bir arada olunmasını da düşünmeye bağlamaktadır. Bir arada olma durumu ise karşılıklı bağımlılık sürecidir. İnsan toplumsal bir varlık olmakla birlikte insanın toplumsal bir varlık olma durumu, onun doğasından kaynaklanmaktadır. Yine de toplumsal bir varlık olan insan toplum ile kendisi arasında bir ayrım yapmaktadır. Bu ayrım insanın nefisini de derinleştirmektedir. Düşünüre göre insanın kendisinden başka diğer insanlara zulmetme eğilimi vardır. Bu eğilim de insanın doğasındaki hayvani yönün kötülük yapmaya meyilli olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak düşünür burada insanın doğası gereği kötü olduğu, zulmetmeye yöneldiği, kötülük yapmaya eğilimli olduğu gibi bir düşünce içerisine girmemektedir (Kurğan, 2014: 87-89).

İbn Haldun'a göre insan yaratılışından kaynaklı olarak hem insani hem de hayvani kapasiteyi kendinde barındırmaktadır. Dolayısıyla insan iyiye ya da kötüye doğru yönelebilir. Bu yönelme durumuna, insanın içinde bulunduğu ortam etki eder. İnsan yaratılışı sebebiyle iyidir ancak değişken olması sebebiyle iyiye ya da kötüye doğru yönelebilir. Düşünür "*bireyin sahip olduğu üç tür insan doğasının iki farkı toplum biçiminde gözlemlenebileceğini düşünür. İlk iki tür insan doğası bedevi toplumda gözlemlenirken üçüncü tür insan doğası hadari umranda gözlemlenir.*" Düşünüre göre insan doğasının orijinal hali bedevi toplumda gözlemlenmektedir ve doğa durumu da bizzat bedevi toplumdur. Çünkü bu toplumda zaruri ihtiyaçlar asgari düzeyde karşılanmakta ve bunun ötesine geçilmemektedir. Yani insan doğasını bozacak etkenler bu toplumda bulunmamaktadır. İnsan doğasının bozulmasına neden olan etkenlerin tamamı, hadari toplumda ortaya çıkmaktadır. Bedevi toplum içerisinde insanların birbirleriyle rekabet etmelerinin nedeni olacak ortam bulunmamaktadır. Dolayısıyla insan doğasını tahrip ederek ahlaki yozlaşmaya neden olacak etkenler yoktur. Düşünür açısından insan doğasının iyi olan halinin korunması oldukça sıkı şartlara bağlıdır. Toplumsal gelişmenin kaçınılmaz olarak gerçekleşeceğini düşünen düşünüre göre toplumsal gelişmenin bizzat kendisi ahlaki yozlaşmanın da nedenidir. Bedevi toplumdaki hadari topluma geçişle birlikte insanlar artık fitratlarından kaynaklı iyiliği de geride bırakmış olurlar ve tümüyle hayvani nitelikteki bir varlık olma yolunda ilerlerler. Dolayısıyla "*insanın yaratılışa yakın olan hali daha iyidir.*" Bedevi toplumdaki hadari topluma geçiş kaçınılmaz olarak gerçekleşmektedir ve bu geçişle birlikte insanlar gerek insani gerekse dini erdemlerinden uzaklaşmaktadırlar. Özetle bu geçişle birlikte "*toplumsal açıdan, insan doğasının iyi olan fitrat halinden hayvani bir şekle dönüşmesi engellenemez.*" Hayvani bir niteliğe dönüşen hadari toplum son aşamada ise ya çöküşe uğrar ya da bir bedevi toplum tarafından işgal edilir (Kılınç, 2018: 63-65).

3. İBN HALDUN'DA İNSAN DOĞASI AÇISINDAN DÖNEMLER KURAMI

3.1. İbn Haldun'da Toplumsal Hayatın Zorunluluğu ve Siyasal İktidar

İbn Haldun'a göre insanların toplum halinde ve toplum içerisinde yaşamaları zorunlu bir durumdur. Yani "*insan tabiatı icabı medenidir.*" Düşünüre göre Allah insanı yaratmış ve insanın gıdasız yaşamasını ve bu şekilde hayatını devam ettirmesini mümkün kılmamıştır. Allah insanı fitratıyla birlikte ihtiyaç duyduğu gıdayı aramaya ve kendisine bahşedilen kuvvet ile bu gıdayı elde etmeyi belli etmiştir. Ancak yalnızca tek bir insan ihtiyaç duyduğu gıda maddesini tek başına elde edemez. Bu doğrultuda hayatını devam ettirebilmesi için yalnızca hayatta kalmasını sağlayacak kadar gıdayı bile tam olarak tek başına insan temin edemez durumdadır. Dolayısıyla böyle bir durumda insan diğer insanlarla bir araya gelmek mecburiyetinde kalmaktadır. Bu bir zorunluluk durumudur. Benzer bir şekilde insan kendini savunmak için de başka insanların yardımına muhtaç

bir durumdadır. İnsan özetle tek başına kendini savunmaktan aciz bir durumdadır. Tek başına savunma amacıyla hazırlanmış alet ve edavatı kullanmaya gücü yetmez. Sadece bu hususlarda bile insan diğer insanlarla yardımlaşma mecburiyetindedir. Dolayısıyla buradan hareketle insan, diğer insanlarla birlikte toplu bir şekilde yaşamak mecburiyetinde kalmaktadır. (İbn Haldun, 2018: 213-214).

İnsanlar zorunlu olarak bir arada yaşamak mecburiyetinde ise bu durumda hem insanları birbirlerine karşı korumak hem de dışarıdan gelecek saldırıları defetmek için kötülüğe karşı caydırıcı bir güce ihtiyaç bulunmaktadır. “Çünkü, saldırmak ve haksızlık yapmak insanların, hayvani tabiatlarında mevcuttur.” İnsanların kendilerini yabani hayvanlardan korumak için icat ettikleri silahlar, insanlardan korunmak için yeterli değildir. Çünkü aynı ya da benzer silahlar diğer insanlarda da bulunmaktadır. Böyle bir durumda insanların diğer insanların saldırılarına karşı korunması amacıyla, daha başka bir şeye ihtiyaçları bulunmaktadır. Burada bahsedilen başka şey kendileri arasındaki bir canlıdır. İşte tam bu noktada hakim ve yasakçı bir otoriteye (vazi) ihtiyaç vardır. “Fakat bu vazi'nin diğer insanlar üzerinde bir galebesi sultanı, kahirevi ve üstün bir hakimiyeti bulunacaktır. Böyle olmalıdır ki, bir kimse diğerine tecavüz edemesin, Zarar veremesin. Hükümdarın manası işte budur” (İbn Haldun, 2018: 213-215). Dolayısıyla düşünürü göre insanın bir toplum içerisinde yaşaması zorunlu bir durumu ifade etmektedir. Ve bu zorunlu durumun devam edebilmesi için de bir siyasal iktidarın varlığına zorunlu olarak ihtiyaç duymaktadır.

3.2. Bedevi Umrandan Hadari Umrana

Umran “toplumların birbirleriyle dayanışmalarına, yardımlaşmalarına, onların doğuş, yükseliş, düşüşlerine etki eden nedenleri, kanunları bulmaya çalışan ve asıl olarak yeryüzünün bayındırlaşmasını anlatan bir ilim” şeklinde tanımlanabilir (Yumuk, 2010: 234). İbn Haldun açısından umran, hayatın belirli bir düzen dahilinde devam etmesi, hayatın uzun ömürlü hale getirilmesi ve bu durumun oluşmasına neden olan toplumsal koşulları temin etmekle ilgilidir (Ötenkaya, 2022: 17).

İbn Haldun umranı iki kategoriye ayırmaktadır. Bu kategoriler bedevi ve hadari kategorileridir. Düşünür medeniyetin de bu aşamalar sonucunda ortaya çıktığını ifade eder. Bedevilik sadece çöl hayatını, köy ya da kır hayatını ifade etmekte kalmaz. Bunların hepsini içerir. Bedevi umran kavramına bugünün sosyal-kültürel anlamıyla yaklaşıldığında kavramı köylülük şeklinde ele alabiliriz. Hadari umran kavramı ise şehir hayatına tekabül etmektedir. Yine hadari umran kavramını bugünün sosyal-kültürel anlamıyla ele aldığımızda şehirlilik olarak tarif edebiliriz. Düşünürde umran kavramı gerek insanın gerekse toplumsal yaşamın gelişimi açısından işlevsel bir niteliktedir. Kaliteli bir hayat ve kültür ise insanların iyi oldukları alanlarda yani uzmanlık kazandıkları işlerde belirli bir hedef doğrultusunda sürekli çalışmalarını doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Düşünür Mukaddime adlı eserinde göçebelikle şehircilik arasındaki farkları ele alıp incelemeye çalışmaktadır. Düşünür bedevilerin hadarilere göre saf olma hallerini koruyabildiklerini ifade ederken şehirlerin ise yozlaşma durumuyla karşı karşıya olduklarını ifade etmektedir. Medeniyet zirveye doğru ilerledikçe çöküşe doğru ilerlemenin gerçekleştiği ve çöküşünün ise yeni bir oluşumla devam ettiği yani dairesel olarak sürekli bir döngü halinde olan bir durumla karşılaşılmaktadır (Albayrak, 2010: 9).

İbn Haldun'a göre bedevi ve hadari şeklinde iki tür umran vardır. Düşünür bu ayrımı toplumsal üretimin yöneldiği amaç çerçevesinde yapmaktadır. Bedevi umran, insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ihtiyaç duydukları şeylerin üretimi ile ilgili ve bununla sınırlıdır. Toplumsal üretim açısından artı değerlerin artması ile birlikte bedevi umran hadari umrana doğru ilerlemesini gerçekleştirir. Dolayısıyla buradan hareketle bedevi umran hadari umrandan daha önce gelmektedir. Yani insanların yaşamlarını sürdürmeleri için ihtiyaç duydukları maddeler insanların yaşamlarını yetkinleştirmek için ihtiyaç duydukları şeylerden önce gelirler. Düşünürü göre bedevi umrandan hadari umrana doğru akış, devletin oluşum aşamasına doğru bir akıştır. Bu akış sürekli olarak döngüsel olarak gerçekleşmektedir. Bu durum ise düşünürü göre umranın doğasından kaynaklanmaktadır (Yıldız, 2010: 40-41).

3.3. İbn Haldun'da Dönemler Kuramı

Dönemler kuramı ya da tavrılar kuramı İbn Haldun'da devletin kuruluşuyla başlayan ve yıkılışıyla sona eren beş ayrı dönemi içeren bir kuramdır. Bu söz konusu beş dönem sırasıyla “devletin kuruluş dönemi, egemenliğin kişiselleşmesi dönemi, refah ve büyüme dönemi, duraklama dönemi, yıkılış dönemi”nden oluşmaktadır (Uygun, 2015: 172-173).

3.3.1. Devletin Kuruluş Dönemi

İbn Haldun'a göre bu aşama devletin birinci aşamasıdır. Bu aşama İbni haldun'a göre "zafer, galibiyet ve istila dönemi"dir. Düşünürü göre bu dönem kendini savunma halinde olanlara karşı bir zafer kazanma, mülkün istila edilmesi ve mülkün kendinden önceki devletin elinden alınması dönemidir. Bu dönem gerek şan kazanma gerek vergi toplama gerekse memleketi koruyup kollama noktalarında devletin sahibinin topluma örnek olduğu bir dönemdir. Düşünürü göre devletin sahibi olan kişi kendi kavmi olmadan hiçbir şey yapamaz. Devletin ele geçirilme mücadelesini başarıya götüren bu durum asabiyyetin bir gereğidir. Asabiyyet bu dönemde varlığını devam ettirmektedir (İbn Haldun, 2018: 399-400).

Asabiyyet, "kan bağıllığını veya onun yerini tutabilecek birlikte ve uzun yaşama, yakın ilişkilerde bulunma, aynı hayat ve çevre şartlarını paylaşmanın doğurduğu, bu özelliklere sahip her türlü toplumsal birimde ortaya çıkan ve böyle bir grubun üyelerine birbirine şefkat, merhamet, sorumluluk gibi yakınlık bağları ve bilinciyle bağlayan bir dayanışma duygusu, toplumsallık faktörü" olarak tanımlanabilir (Arslan, 2017: 100)

İbn Haldun hem toplum teorisini hem de devlet teorisinin temelini asabiye kavramını yerleştirmektedir. İbn Haldun eserinde toplumsal yaşam içerisinde insanları bir araya getirerek insanlar arasında güçlü bir bağıllık durumu ortaya çıkararak bazı durumların var olduğunu düşünmektedir. Belli durumlarda insanlar arasında güçlü bir dayanışma durumu ortaya çıkmaktadır. Bu dayanışma da insanların birbirini korumasını, savunulmanın yapılmasını, belirli konularda ortak tavır alınmasını ve ortak eylemlerin yürütülmesini sağlamaktadır. Düşünürü göre soy bağından kaynaklı dayanışma türü önemli bir noktadadır. Düşünür bu dayanışma türünü sosyal ve siyasal olayların şekillenmesini sağlayan temel güçlerden birisi olarak görmektedir ve siyasal iktidarın kökenine de bunu yerleştirmektedir. Söz konusu dayanışma sayesinde insanlar karşı karşıya oldukları zorlukların üstesinden gelirler ve hedeflerine ulaşabilirler. Düşünürde ana hatlarıyla üç farklı dayanışma türü bulunmaktadır. Bunlardan ilki soy dayanışmasıdır. Soy dayanışması "insanların aynı soydan gelmiş olmasından, diğer bir deyişle soy birliğinden kaynaklanır. Aynı soydan gelen insanlar birbirlerine çok bağlı olur, birbirini koruma ve savunma coşkusu gösterir." Dayanışma biçimlerinden ikincisi ise dinsel dayanışmadır. Dinsel dayanışma "aynı dinsel inancın paylaşılmasından kaynaklanır. Din birliği, insanlar arasında sıkı bir bağıllık yaratır." Son dayanışma türü ise ideolojik dayanışmadır. İdeolojik dayanışma "yöneticilere duyulan bağıllıktan kaynaklanır" (Uygun, 2015:169-170).

İbn Haldun'a göre devletin kuruluşu ancak başkalarına karşı güçlü olma durumuyla, başkalarına üstünlük kurma durumuyla ve kurulacak olan bu üstünlük durumuyla bir zafer kazanarak gerçekleşebilir. Bu zafer kazanma durumunun gerçekleşebilmesi için ise ortak bir hedef doğrultusunda bir araya gelinmesi ile birlikte birilerine ya da bir şeylere taraftar olma durumunun gerçekleşmesi gerekmektedir (Düvenci, 2018: 110). Düşünürü göre devletin kuruluşu şu şekilde gerçekleşmektedir (Uygun, 2019: 145):

"Kır toplumlarının kendi aralarında birleşip kent toplumuna saldırması ve ona üstünlük sağlaması ile başlar. Kır toplumu ile kent toplumunun bir arada bulunduğu coğrafyada, devletin kuruluşu, genellikle, barışçıl yoldan yani kır toplumunun servet artışı sağlayarak kent toplumuna evrilmesi ve başkanlığın hükümdarlığa dönüşmesi biçiminde gerçekleşmez. Düşünür, yaşadığı çağda ve coğrafyada, hükümdarlıkların barışçıl yollardan kurulduğuna ender olarak rastlanıldığını belirtir. O dönemde hükümdarlıklar daha çok savaşçılık yönünden güçlü kır toplumlarının zayıflamaya başlayan kentlere saldırması ve oradaki iktidara ele geçirmesi ile kurulur."

3.3.2. Egemenliğin Kişiselleşmesi Dönemi

İbn Haldun'a göre bu aşama ikinci aşamadır. Bu aşama "istibdat ve infirad dönemi"dir. Bu aşamada devlet sahibi idareyi ele almak ve kavmini dışarıda bırakma şeklinde bir tavır geliştirir. Bu aşamada devletin başındaki kişi kendisine taraftarlık edecek kişileri çevresinde toplamaya çalışır ve bu kişilerin sayısını arttırmaya çalışır. Devletin başındaki kişi hakimiyetin kendi kavminden birilerinin eline geçmemesi için uğraşır (İbn Haldun, 2018: 400).

Bu aşamada devletin başındaki kişi tek adam olmaya çalışmakla birlikte topluma karşı da bir bağımsızlık geliştirmeye çalışır. Ayrıca egemenliğin paylaşılmasını isteyen kendi kavminden üyelerin isteklerini ve saldırılarını bastırmaya çalışır. Devletin başındaki kişi kendi kavminden olan bu tarz kişileri görevlerinden uzaklaştırır. Ve bunların faaliyetlerini engellemeye çalışır. Burada devletin başındaki kişi tüm yetkinin kendisinde kalmasını istemekle birlikte kendisinin ve ailesinin tek ve bağımsız bir durumda kalmasını hedefler. Egemenlik doğrultusunda kendisiyle rekabete giren kişilerle uğraşan devletin başındaki kişi, bu dönemde yakınlarının yerine kendisiyle yakınlık bağı olmayan kişileri ikame etmeye çalışır (İbn Haldun, 2017: 25-26).

3.3.3. Refah ve Büyüme Dönemi

İbn Haldun'a göre bu aşama üçüncü aşamadır. Bu aşama "dinlenme ve rahatlık" aşamasıdır. Bu aşamada devletin sahibi şu şekilde bir tavır içerisine girer (İbn Haldun, 2018: 400):

"Artık insan tabiatının meyletmekte olduğu servete, eserlerin ebedileştirilmesine ve yaygın bir şöhrete kavuşmak gibi mülkünün semerelerinden olan hususlar elde edilmiştir. Bu yüzden devletin sahibi bütün gücünü vergi toplamaya, servet edinmeye, gelir ve giderleri zabt ve tespit etmeye, nafaka ve masrafları kaydetmeye, biriktirilen servetle de ulu binalar, muazzam sanat eserleri, geniş şehirler, yüksek heykeller inşa etmeye sarf eder. Kendilerine delege olarak gönderilen öbür milletlerin eşrafına ve diğer kabilelerin ileri gelenlerine bahşişler verir, ihsanlarda bulunurlar."

Refah ve büyüme dönemi devletin başındaki kişilerin bağımsız bir şekilde hareket edebildiği son dönemdir. Çünkü bu dönem de dahil olmak üzere daha önceki iki dönemde de devletin başındaki kişiler kendi düşünceleri çerçevesinde özgürce davranabilmektedir. Devletin başındaki kişiler bu dönemde kendi üstünlüklerini tesis ederler ve kendilerinden sonra devletin başına geçecek olan kişilere de yol açarlar (İbn Haldun, 2017:26).

3.3.4. Duraklama Dönemi

İbn Haldun'a göre bu aşama dördüncü aşamadır. Bu dönem "kanaat ve barış safhası"dır. Bu dönemde devletin başındaki kişi kendisinden öncekilerin hazırladığı her şeye kanaat etmektedir. Ayrıca diğer hükümdarlarla barış içinde yaşamaya çalışmaktadır. Devletin başındaki kişi bu dönemde seleflerini taklit etme yoluna başvurmuştur. Bu dönemde devletin başındaki kişi "onları taklit etme, töreyi takip etme esasının dışına çıkmanın hükümlerini fesata uğratacağı, mecdi ve şanı tesis etmiş olan o zevatın bu hususta daha basiretli oldukları görüşünü taşır" (İbn Haldun, 2018: 401). Çünkü bu dönemde devletin başındaki kişinin kendinden öncekileri taklit etmesinin temel motivasyonu, o kişilerin egemenliğin ululuğunu kurmuş olmaları ve onların her şeyi daha iyi görüp gösterebileceklerini düşünmesi sebebiyledir (İbn Haldun, 2017: 27).

3.3.5. Yıkılış Dönemi

İbn Haldun'a göre bu aşama beşinci aşamadır. Bu dönem "israf, har vurup arman savurma safhası"dır. Artık bu dönemde devletin başındaki kişi zevkleri doğrultusunda hareket eder. Bu dönemde kendisinden önceki hükümdarların ona bıraktığı serveti har vurur harman savurur. Kritik görevlerin başına düşük karakterli arkadaşlarını ya da çevresinde toplanan dalkavukları getirir. Bu kişiler, liyakatsiz olmaları sebebiyle görevlerini doğru düzgün ve başarılı bir şekilde yerine getiremezler. Zaten görevlerini nasıl yapacaklarını da bilmezler. Bu dönemde devletin başındaki kişi kendi kavminden olan taraftarlarının kalbini kırarak onları kendisinden uzaklaştırır. Bu dönemde hükümdarın kendi zevkine yönelmiş olması sebebiyle tamamen arzu ve şehvet gibi dürtülerle hareket ediyor olması sebebiyle hükümdar, ordusu için tesis edilen bütçeyi kendi zevkleri uğruna harcar. Bu dönemde yine hükümdar ordu mensuplarıyla temas etmekten kaçınırken aynı zamanda ordunun ihtiyaçlarını da tespit edip gidermek gibi bir tavır içerisine girmez. Hükümdar tüm bunları yaparken kendisinden önce inşa edilmiş olan her şeyi yıkmış olur. Zaten bu dönemde devlet artık ihtiyarlık dönemindedir. Devlet bu dönemde adeta iyileşmeyen ve şifa bulunamayan bir hasta gibidir (İbn Haldun, 2018: 401). Bu hastalık dönemi devletin yıkıldığı ana kadar devam eder. Yani bu dönemde artık hastalığın iyileşme ihtimali kalmamıştır (İbn Haldun, 2017: 27).

3.4. İnsan Doğası Açısından Dönemler Kuramı

İbn Haldun'a göre insan doğası gereği medeni bir varlık olmakla birlikte bir toplum içerisinde yaşamak zorundadır (İbn Haldun, 2018: 213). Yani insan toplumsal bir varlıktır (Kurğan, 2014: 87). İbn Haldun'da fitrat, dualistik ve saldırgan insan doğası olmak üzere üçtür insan doğası görüşü bulunmaktadır. İlk iki tür insan doğası bedevi toplum içinde bulunurken üçüncü tür insan doğası ise hadari umranda bulunmaktadır. Bedevi toplumunda bulunan fitrat üzerine kurgulanmış insan doğası bedevi toplumunun toplumsal özellikleri sebebiyle bu toplumda insanların karşılaştığı dış şartlar bu insanları iyi bir nitelik kazanmaya doğru yönlendirmektedir. Ancak hadari umranda ise insan doğasındaki hayvani yön açığa çıkmaktadır (Kılınç, 2018: 63). Düşünürre göre tarihsel olarak bedevi toplumdan hadari umrana doğru umranın doğasından kaynaklı olarak bir akış vardır (Yıldız, 2010: 41). Dolayısıyla İbn Haldun'daki ilk iki tür insan doğası bedevi toplumda bulunuyor ve üçüncü tür insan doğası ise hadari umran da bulunuyorsa insan doğası da bu noktada bir değişime uğramaktadır. Yani İbn Haldun'a göre insan doğası dualistik bir karaktere de sahipse hadari umran ile birlikte saldırgan insan doğası ortaya çıkmaktadır.

İbn Haldun siyasal iktidarın kökenini saldırgan insan doğası üzerinden kurgulamaktadır. “*Saldırganlık eğilimi insanları çatışmaya sürükleyecek ve bu mücadelede güçlünün güçsüze üstün gelmesiyle siyasal iktidar ortaya çıkacaktır*” (Uygun, 2015: 172). Dolayısıyla düşünür devletin ortaya çıkışını insan doğasının üçüncü tipiyle ilişkilendirmektedir.

İbn Haldun’a göre insan doğasının tahrip olmasına neden olacak etkenler bedevi toplumun karakteristik özellikleri sebebiyle bu toplumda bulunmamaktadır. İnsan doğasını tahrip ederek hayvanileşmesine sebep olacak faktörlerin hemen hemen hepsi hadari toplumda ortaya çıkmaktadır. Çünkü hadari toplumda özel mülkiyet, refah arayışı, konforlu bir hayat isteği, zevk odaklı olma, akrabalık bağlarının geri plana itilmesi, bencillik, yıkıcı bir tarzda rekabet gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Toplumsal gelişmeyi kaçınılmaz bir durum olarak gören düşünürde ahlaki yozlaşmanın kaynağını bizzat toplumsal gelişmenin kendisi olarak görme durumu bulunmaktadır. Düşünür açısından şehrli insanlar fitratlarından kaynaklı iyiliği kaybederek insan doğası açısından kötüye yönelirler ve neredeyse hayvani bir varlık şeklini alırlar (Kılınç, 2018: 63-64).

Dönemler kuramının ikinci aşamasına bakıldığında soy dayanışmasının yerini ideolojik dayanışmaya bıraktığı görülmektedir. Kuramın üçüncü aşamasında ise artık insan doğasını tahrip ederek insanın hayvani bir varlığa dönüşmesine neden olacak etmenlerin belirgin bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Kuramın dördüncü aşamasında ise artık bir duraklama dönemi yaşanırken kuramın üçüncü döneminde belirgin bir şekilde insan doğasındaki değişim de devam etmektedir. Zaten bu değişim devletin sonunu getiren beşinci aşama ile yani devletin yok olması ile sonuçlanır. Dolayısıyla kuramın birinci aşamasından başlayarak son aşamasına kadar yaşanan süreç İbn Haldun’daki insan doğası ve insan doğasındaki değişim fikri ile yakından ilişkilidir.

4. SONUÇ

Doğası gereği medeni bir varlık olan insan zorunlu olarak toplum halinde yaşamaktadır. İbn Haldun’a göre medeni bir varlık olan insanda üç tip insan doğası bulunmaktadır. İnsan doğasının üç türü fitrat, dualistik ve saldırgan insan doğasıdır. Umranı bedevi ve hadari olarak iki kategoriye ayıran İbn Haldun, insan doğasının fitrat türü ile dualistik türünü bedevi toplum içerisinde görmektedir. Düşünür insan doğasının saldırgan olan türünü ise hadari umranda görmektedir. Saldırgan insan doğasının bedevi toplumda bulunmamasının nedeni, bedevi toplum ile hadari umranın toplumsal yapısındaki biçimsel özelliklerindeki farklılıklar ile ilgilidir. İnsan doğasının bozularak hayvani bir nitelik kazanması için gerekli olan etkenler bedevi toplumda bulunmazken hadari umranda yer almaktadır. Bu açıdan toplumsal gelişmenin yani bedevi toplumun hadari umrana doğru gelişmesi aslında insan doğasındaki değişimi de ortaya çıkarmaktadır. Bu değişim insan doğasının saldırgan ve hayvani bir nitelik içeren haline dönüşmesidir.

İbn Haldun devletin beş farklı aşamasının olduğunu ileri sürdüğü dönemler kuramında da devletin kuruluş aşamasını insanın saldırgan doğası ile ilişkilendirmektedir. Çünkü düşünürü göre devletin kuruluşu bir grubun başka bir gruba karşı üstünlük kazanması ve kuvvet kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Düşünürün devletin yıkılışına doğru giden dönemlerde ise hadari umranın insan doğasını tahrik ederek onun bozulmasına ve hayvani bir nitelik kazanmasına neden olan özellikleri arasında bir ilişki kurduğu görülmektedir. İnsan doğasındaki bozulmaya neden olacak faktörlerin neredeyse tamamı hadari umranda ortaya çıkmaktadır. Bu durumda toplumsal gelişme kaçınılmaz olarak gerçekleşmekte ve ahlaki yozlaşmanın ortaya çıkması da toplumsal gelişmeyle ilişkili bir durum olarak gelişmektedir. Bedevi toplumda insanlar yalnızca ihtiyaç duydukları maddeleri temin etmeye yönelik bir tavır geliştirirken hadari umranda ise lüks arayışı, konfor arayışı, zevke yönelme, soy bağlarının geriye atılması, bencillik, yıkıcı nitelikteki rekabet gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu durumda insanlar fitratları sebebiyle sahip oldukları iyilikten uzaklaşmakta ve kötü olana doğru bir yönelme durumu içerisine girmektedirler. Yani insanlar hayvani bir varlık şekline doğru evrilmekte. Kuramın ikinci aşamasında soya dayalı dayanışmanın geri plana itildiği ve bu dayanışmanın yerini ideolojik dayanışmaya bıraktığı görülmektedir. Ancak kuramın üçüncü aşamasına gelindiğinde ise insan doğasının yozlaşarak, ahlaki erdeminden koparak hayvani bir şekle bürünmesi durumu daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kuramın dördüncü aşamasında bir duraklama dönemi yaşanmakta ve insan doğasının yozlaşmış hali bu dönemde de devam etmektedir. Kuramın son aşamasına yani devletin yıkılış aşamasına gelindiğinde ise insan doğasındaki bu bozulma durumu devletin yıkılmasına neden olmaktadır. Bu yıkılmanın ardından ise yeni bir devlet kurulacak ve yeni kurulan devlet de dönemler kuramındaki beş aşamayı yaşayarak yerini bir başka devlete bırakacaktır.

KAYNAKÇA

- Albayrak, A. (2010). İbn Haldun'un Medeniyet Tasarımı ve İnsan. *Journal of Islamic Research*, 21(1), 7-20.
- Arslan, A. (2017). *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dhaouadi, M. (2008). The forgotten concept of human nature in Khaldunian studies. *Asian Journal of Social Science*, 36(3-4), 571-589.
- Düvenci, S. (2018). Kuvvet ve mücadele teorisine göre Mezopotamya'da devletin ortaya çıkışı. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(1), 106-116.
- Güncel Türkçe Sözlük. (2024). "Fıtrat". (10 Ağustos 2024). <https://sozluk.gov.tr>
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin Temel Kavramları* (Çev. Hayrettin Özler). Ankara: Adres Yayınları
- Heywood, A. (2018). *Siyaset Teorisine Giriş* (Çev. Hızır Murat Köse), İstanbul: Küre Yayınları
- İbn Haldun, İ. (2017). *Mukaddime Cilt II*. (Çev. Turan Dursun), Ankara: Onur Yayınları.
- İbn Haldun, (2018). *Mukaddime* (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kılıncı, Z. A. (2018). Toplumsal Sözleşme Teorileri, İbn Haldun ve İnsan Doğası. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 56-68.
- Kurğan, E. (2014). İbn Haldûn'da İnsan Doğası ve Akademik Yanılsama: *Fıtrat. III. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı*, 3, 81-94.
- Kurt, Y. (2005). Kur'an'da Fıtrat kavramı. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(3), 71-104.
- Ötenkaya, Y. (2022). İbn Haldûn Umrân Mefhumunu Uygarlık/Medeniyet Anlamında mı Kullandı? Kuramsal ve Tarihsel Bir Tahlil. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 1-33.
- Park, R. E. (2018). *İnsan Doğası Sosyoloji Bilimine Giriş-IV*. (Çev. Çağla Taşkın.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Uygun, O. (2015). *Devlet teorisi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Uygun, O. (2019). *İbni Haldun'un toplum ve devlet kuramı*. İstanbul: On iki Levha Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2010). İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 25-55.
- Yumuk, R. (2010). İbn Haldun'da Devlet Görüşü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1-2), 229-278.